

Марія Васильченко
Острог

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА У СХІДНІЙ СЛОВАЧЧИНІ ПІСЛЯ 1945 РОКУ

В публікації висвітлено особливості розвитку українського шкільництва в Східній Словаччині після II Світової війни. Проаналізовано низку проблем, що призвели до втрати національної ідентичності українців на означеній території, основною з яких автор вважає русифікацію шкільної освіти.

Ключові слова: Східна Словаччина, українська мова, шкільництво, патріотичне виховання, русифікація.

The focus of this article is to elucidate the peculiarities of the Ukrainian Education development in Eastern Slovakia after World War II. Author also analyzes series of reasons that led to the loss of the Ukrainian national identity in the region, the main of which author considers to be a russification of the school education.

Key words: Eastern Slovakia, Ukrainian language, education, patriotic upbringing, russification.

Українське шкільництво у Східній Словаччині після 1945 року пройшло складним, внутрішньо-суперечливим шляхом – від бурхливого піднесення у перші післявоєнні 1945 – 1948 роки, до різкого занепаду після 1960 року. Така ситуація, з одного боку, була спричинена спадщиною минулого, а з іншого – загальним становищем української національної меншини у Словаччині в повоєнні роки.

Одразу після утворення Чехословаччини і приєднання до неї південнокарпатської української етнічної території колишньої Угорщини, українське питання у Східній Словаччині стало політичною проблемою – спірним територіальним питанням, яке негативно впливало на культурно-політичне життя громадян цього регіону. З такої точки зору оцінювали державні органи всі культурно-політичні вимоги українського населення. Зокрема їм приписували ворожий характер, спрямований до загрози неподільності Словаччини. Для відсунення рішення настійливих шкільних і культурних вимог використовувалися внутрішні протиріччя закарпатоукраїнського суспільства з усіма його проблемами – важким соціальним становищем переважної більшості населення, його національною невизначеністю (т.зв. мовне питання), конфесійними суперечками та полі-

тичною роз'єднаністю.

Перші українські школи до 1945 року виникали за надзвичайно несприятливих політичних умов, без найменшої педагогічної та психологічної підготовки¹. Політика денаціоналізації кінця 30-х – поч. 40-х років у відношенні до українського населення в галузі шкіл і культури стала інтенсивною під час Словацької держави². Наприкінці існування цієї держави, а саме в кінці 1939 року, українське шкільництво нараховувало один дитсадок, 165 народних шкіл із 368 класами, одну горожанську школу (філіал словацької) із шістьма класами, одну гімназію із вісьмома класами та одну вчительську семінарію із п'ятьма класами³.

Проте, після 1945 року українське питання у Східній Словаччині розглядалося зовсім з іншої позиції. Нова, більш сприятлива політична ситуація створила умови для усунення майже всіх перешкод у шкільній політиці, які гальмували розвиток українських шкіл. Після того, як було утворено Відділ для українських шкіл виникли інституціональні передумови для заснування шкіл у всіх селах і містечках Східної Словаччини. Незважаючи на матеріальні проблеми та нестачу кадрів у 1945 – 1948 рр. мережа українських шкіл набула нового поштовху до розвитку.

Характеризуючи післявоєнний період розвитку української культури та шкільництва вцілому варто зазначити, що він позначений русифікацією суспільного життя українців Східної Словаччини. Саме тому більшість новоутворених шкіл носили назву «російська». Цьому було ряд причин. Перш за все, Радянський Союз та його армія були до тої міри зрусифіковані, що виступали перед світом як Росія та російська армія. Цей факт призвів до великої популярності всього російського серед українців Східної Словаччини. Тому, після 1945 року викладання в школах, зокрема середніх, провадилось російською мовою.

Так, у лютому 1945 року було засновано російську гімназію у Меджилабірцях (пізніше її було перенесено у Гуменне, а згодом розформовано). В цей же період була заснована російська торгова академія у Пряшеві. Незабаром були створені російські гімназії у Свиднику, Снині, Бардієві, Стрпкові, Старій Любовні, педагогічна школа у Пряшеві, Будівельна промислова школа у Бардієві, Сільськогосподарська технічна школа у Меджилабірцях, Здоровельна школа та Школа спільного харчування у Пряшеві, цілий ряд «російських» середніх шкіл⁴. Таким чином, вже на перше вересня 1947 року нараховувалося 272 початкові школи, 25 неповних середніх шкіл і

п'ять повних середніх шкіл для потреб українського населення східної Словаччини. На початок 50-их років число неповних середніх шкіл зросло на 43, а повних середніх шкіл на 11⁵. Проте в назвах окремих установ, які виникали після 1945 року, незважаючи на русифікацію, містилось означення «український». Як приклад можна навести назви організацій: Українська Народна Рада Пряшівщини, Український народний театр, Український народний ансамбль та ін.

Русифікація українського населення Східної Словаччини залежала одразу від кількох причин, серед яких дослідник Ю. Бача виділяє кілька основних:

1. На Пряшівщині, ще з минулого століття існували доволі сильні традиції москвофільства, які не ослабли і за попередні десятиліття XX століття.

2. Існуючі традиції значно підсилювались із приходом до Словаччини радянської (фактично – російської) армії.

3. В Україні, де формально все було «українським», також активно реалізовувались заходи з посиленої русифікації населення.

Політика русифікації була спрямована на істотне послаблення позицій української мови як у повсякденному, так і громадському та політичному житті. Так, яскравим прикладом може слугувати той факт, що учні середніх шкіл не мали права вживати жодного діалектичного українського слова⁶.

Ще однією причиною русифікації суспільного життя українців можна вважати діяльність Української Народної Ради Пряшівщини (далі – УНРП), яка діяла у перші повоєнні роки та займалася організацією життя українського населення, зокрема і шкільництвом. Прикладом поширення російської мови всередині організації може слугувати те, що друкований орган УНРП «Пряшівщина» виходив російською мовою⁷. Деякі дослідники вважають, що УНРП свідомо підтримувала проросійський напрям, який негативно відобразився на суспільному житті українців Пряшівщини⁸.

Після лютневого перевороту у 1948 році, Комуністична партія Чехословаччини вирішувала національні питання за «радянським зразком» – грубим адміністративним шляхом: русини державним декретом були проголошені українцями, а російські школи Постановою ЦК КПЧ від 28 червня 1952 року перетворені на українські⁹.

Таким чином, можна говорити про початок другого періоду в житті українців Пряшівщини, позначений акціями «православізація», «колективізація» та «українізація», які також вплинули на розвиток українського шкільництва у Східній Словаччині.

Внаслідок цих акцій післявоєнний розвиток українських шкіл було припинено у 1949 році. Цьому сприяли ряд причин. По-перше, це політика УНРП. Внаслідок змін політичного режиму в Чехословаччині дійшло до ліквідації революційних здобутків українців Словаччини. Намагання УНРП досягнути правової кодифікації та законного закріплення існуючих інституцій українців викликало у політичних колах певне незадоволення, яке в ситуації тривалого недовір'я до національних рухів нацменшостей неминуче виявилось і в політичній практиці. Вже в грудні 1948 року Президія Центрального Комітету Комуністичної партії Чехословаччини засудила УНРП і прийняла рішення замінити її культурною спілкою¹⁰. Це досить негативно відбилося на діяльності українських шкіл, адже УНРП виступала не лише як політична репрезентація, але й культурно-освітня.

По-друге, у 1949 році було скасовано Відділ для українських шкіл при Відомстві уповноваженого СНР в справах шкіл, науки і мистецтва (далі – ВШНМ) та чотири українських шкільних і культурно-освітніх інспекторатів. Як наслідок, управління українськими школами перейшло у компетенцію відділів шкіл крайових і окружних національних комітетів. Скасуванням згаданих установ було нанесено перший удар організаційній структурі українських шкіл, який означав перший важливий крок до їх поступової ліквідації.

Як зазначається у дослідженні І. Ваната, у лютому 1949 року уповноважений СНР у справах шкіл Ладіслав Новомеський пред'явив політичному секретаріату ЦК КПС пропозицію щодо рішення українського шкільного питання у Східній Словаччині, в якій було ряд заходів, спрямованих проти подальшого розвитку українських шкіл. До них передусім належали:

1. Безумовне виконання розпорядження шкільного Закону про «районізацію» середніх шкіл згідно з яким діти шкільного віку тої або іншої національності повинні були виключно відвідувати тільки ту середню школу своєї національності, яка знаходилася в районі їхнього місця проживання. Це розпорядження було спрямоване проти існування російських гімназій у Гуменному та Пряшеві.

2. Скасування шкіл нижчої організаційної структури при школах вищої структури, що на практиці означало об'єднання українських однокласних шкіл з неповною кількістю учнів із повноорганізованою школою з словацькою мовою навчання. Учням української національності мала бути надана можливість вивчення рідної мови в гуртках української мови.

3. Прийняття принципу, згідно з яким батьки можуть посилати свою дитину у таку школу, яку вони обрали під час запису. Але цей, на вигляд демократичний, принцип переріс у кампанію т.зв. комісійних записів, якою керували працівники ВШНМ у справах освіти Отто та Штам за допомогою деяких словацьких шкільних інспекторів у окраїнних районах словацько-української мовної межі Собранецького, Снинського, Гуменського, Стропківського, Пральтівецького, Воронівського, Бардіївського, Сабинівського, Старолюбовнянського, Левоцького, Списько-Нововеського та Списько-Старовеського округів. Ця кампанія, супроводжувана психічним тиском на батьків, щоб записували своїх дітей у словацькі школи, бо у протилежному випадку їх вивезуть у Радянський Союз, принесла перші успіхи у словакізації українських, а тоді ще російських шкіл. Варто зазначити, що застрашування батьків насильним вивезенням у Радянський Союз стало і в наступних десятиріччях дійовим засобом при зміні мови викладання в українських школах¹¹.

По-третє, ще одним негативним явищем, яке супроводжувало післявоєнний розвиток українського шкільництва, була диспропорція між його кількісним зростанням і якістю педагогічного процесу, який визначався порівняно високим ступенем некваліфікованості вчителів і недостатнім матеріально-технічним обладнанням шкіл. Нестача кваліфікованих вчителів в українських школах виявилася ще у 1945 році. Кількість шкіл і класів поступово зростала, але кваліфікованих вчителів, зокрема вчителів української мови та підручників українською мовою не вистачало. Українську мову викладали переважно люди, які самі нею не володіли, і внаслідок цього калічили її, або спотворювали так, що це викликало в дітей зневагу¹². Нестачу кваліфікованих вчителів частково заповнювали вчителі-оптанти із західної України та особи без належної педагогічної підготовки. Варто зазначити, що багато кваліфікованих вчителів внаслідок несприятливих соціальних умов (незадовільні житлові умови, харчування, погане сполучення із центром культури і т.п.) шукали собі місце в інших галузях державного управління.

Внаслідок вищенаведених причин і негативних заходів з боку шкільної політики, за висновками І. Ваната, стан кваліфікованості вчителів, українських шкіл у 1951 – 1952 навчальному році виглядав так¹³:

Школи	Число вчителів			Некваліфікованість, %
	кваліфікованих	некваліфікованих	разом	
дитсадки	15	55	70	78
народні	180	169	349	47
середні	21	228	249	91
гімназії	14	27	41	65
середні проф.	3	1	4	25
разом	233	474	707	67

При заснуванні українських шкіл не завжди бралися до уваги матеріальні можливості. Під час другої світової війни було зруйновано приблизно 200 шкільних будинків і майже все матеріальне устаткування. Не вистачало навчальних класів, учнівських та вчительських бібліотек, спортзалів, а також квартир для вчителів. Всі ці чинники негативно впливали на якість педагогічного процесу у Східній Словаччині.

До проблем українського шкільництва, які вимагали комплексного рішення належало і питання мови викладання. Керуючись політичними мотивами, шкільне управління свідомо підтримувало всі три напрямки мови викладання: російську, українську та австро-хтонну (т. зв. карпаторуську, яка переважала в основному у Східній Словаччині).

Хоча УНРП декларативно заявляла про національну єдність українців Східної Словаччини з українцями Закарпаття, на ділі до реалізації проголошуваних принципів, особливо запровадження єдиної літературної мови, не доходило, тому що до цього не було підготовлено ані місцеве населення, ані його інтелігенція, яка переважно володіла «язичієм» і російською мовою. Саме тому у школах, особливо новозаснованих – у Гуменській російській гімназії, Меджилабірській педагогічній гімназії та в інших, а також у неповних середніх школах навчання відбувалося російською мовою, а в початкових школах ще часто і «язичієм»¹⁴.

Враховуючи культурні традиції населення та культурно-національну орієнтацію (русофільську та народовецьку) місцевої інтелігенції і намагаючись зберегти національну єдність, УНРП санкці-

онувала мовний дуалізм (рівноправність російської та української мов) в школах і культурно-освітніх установах Пряшівщини.

Зважаючи на це РУШ при ВШНМ ще у 1945 році пред'явив УНРП проект викладання української і російської мов у початкових, горожанських і середніх школах Пряшівщини. Проект передбачав: 1. У початкових школах з російською мовою навчання ввести від третього класу українську мову в такій кількості годин, яку відведено для російської мови. В школах з українською мовою навчання відвести аналогічну кількість годин російській мові; 2. В горожанських школах з російською мовою навчання для вивчення української мови відвести половину годин, присвячених російській мові, а в школах з українською мовою навчання – аналогічну кількість годин російській мові; 3. В гімназіях з російською мовою навчання тимчасово (в навчальних роках 1945 – 1946, 1947 – 1948) ввести українську мову з третього класу; 4. В середніх спеціальних школах з російською мовою навчання вивченню української мови відвести таку ж кількість годин, як і російській¹⁵.

Як бачимо, проект ставив за мету досконале оволодіння учнями українських шкіл обома мовами. Проте УНРП зумовила реалізацію проекту РУШ укладенням і виданням нових підручників. Але при таких умовах, за такий короткий час, не можна було власними силами підготувати і видати потрібну кількість підручників. Внаслідок цього ця справа посунулась у 50-ті роки, коли було скасовано РУШ та українські шкільні інспекторати.

Обговорюючи стан українського шкільництва на активі педагогічних працівників, що відбувся 6 червня 1949 року в Пряшеві, його учасники прийняли постанову про введення української мови як обов'язкового предмету в школах II і III ступенів (молодших і старших класів середніх загальноосвітніх і фахових шкіл) від 1 вересня 1949 року. У зв'язку з цим було доручено комісії, що її обрав актив, підготувати навчальні програми для окремих класів та скласти нові підручники з російської і української мов. Водночас актив звернувся до ВШНМ з проханням організувати літні курси для вчителів російської та українських мов та суспільствознавства. Проте відповідній шкільній владі не вдалося домогтися здійснити прийняті активом рішення, внаслідок чого введення української мови як обов'язкового предмету в двох тижневих годинах знову було відкладено. В 1950 році мовним питанням в українських (на той час ще в переважній більшості російських) школах займались трудовий комітет УНРП, президія Пряшівського Крайкому Кому-

ністичної партії Словаччини та секретаріат ЦК КПС. Констатуючи приналежність українського населення Східної Словаччини до українського народу і тотожність його говірок із суміжними закарпатськими говірками, було погоджено з рішенням шкільного питання, зокрема питанням мови викладання за закарпатським прикладом 1945 року: поступовим запровадженням української мови викладання в школах та залишенням однієї середньої школи з російською мовою навчання (така школа залишалась в Гуменному). Для вивчення закарпатського досвіду рекомендувалось відрядити в Закарпатську область України кілька членів делегацію педагогів¹⁶. Водночас були прийняті рішення про організацію літніх курсів для вчителів української мови всіх типів шкіл. Після цього обговорення мова навчання в українських школах була затверджена постановою уповноваженого відомства СНР в справах освіти, науки і мистецтва. Українську мову було запроваджено як мову викладання у першому класі народних шкіл в 1950/51 навчальному році, водночас і з введенням нового букваря, в другому півріччі в школах другого і третього ступеня як другий обов'язковий предмет у двох, а в педагогічній гімназії – в трьох тижневих годинах. Починаючи 1953/54 навчальним роком мовою викладання в колишніх російських школах усіх ступенів стала українська літературна мова¹⁷. Однак подальше існування Гуменської російської гімназії наштовхнулось на перешкоди з боку міської ради та уповноваженого СНР у справах освіти, науки і мистецтва Л. Новомеського¹⁸.

У зв'язку з переходом із російської на українську мову навчання виникали нові проблеми: перепідготовка вчителів, своєчасне вироблення учбових планів і навчальних програм та видавання підручників, методичних посібників і наочних приладь. До того ж ситуація ускладнювалася й частими реформами всієї чехословацької системи освіти. Всі ці проблеми приходилось вирішувати кадрам, які мали невисокий професійний рівень.

Українську шкільну систему, яка частково стабілізувалась у 1955 – 1958 рр., повністю підірвали у 1960 році територіальна адміністративна реформа та зміна шкільної політики.

Скасування українського відділення Відділу шкіл КНК та традиційних Снинського, Меджилабірського і Свидницького округів з переважною більшістю українського населення порушило управління школами з одного центру. І. Ванат вважає, що постанови ЦК КПЧ «До деяких питань дальшого політичного і економічного розвитку Східнославацького краю» та «Дотеперішні результати і по-

дальші завдання у роботі серед громадян української національності в ЧССР» означали корінний поворот у шкільній політиці щодо української меншини і створювали ідеологічні та політичні передумови для їх поступової денационалізації¹⁹.

Такої самої думки притримувався Ю. Бача, вважаючи, що укрупнення адміністративних округів та злиття Пряшівського і Кошицького КНК в один Східнославацький край для українського населення не принесло подальшого політичного та культурного розквіту. Навпаки відбувалася його стагнація. В деяких галузях суспільною життя українського населення, зокрема шкільництва, особливо в 1960 – 1964 роках був зазначеним небувалий в історії українців Східної Словаччини занепад кількості українських шкіл. Однією з причин такого занепаду можна також вважати наслідки методів культу особи по відношенню до української національної меншини Східної Словаччини²⁰.

Основою цієї згубної політики стала симпліфікація, тобто спрощення, права батьків вибирати мову викладання для своїх дітей. Це «право» згодом перетворилось в кампанію за ліквідацію українських шкіл. На практиці це означало, що 1-2 ініціатори зорганізували в українському селі збір підписів під заяву за зміну викладової мови з української на словацьку. Хоч переважна більшість батьків не мала наміру змінювати мову навчання своїх дітей, однак під психологічним тиском ініціаторів цієї кампанії були змушені на загальних зборах голосувати за зміну. На основі таких заяв шкільна влада «дозволяла» зміну мови викладання. Цим процесом керував заступник уповноваженого відомства у справах шкіл СНР Юліус Лігоцький за допомогою активу партійного і державного апарату. Про ефективність цієї кампанії свідчить той факт, що протягом чотирьох років на словацьку мову навчання перейшла 161 українська школа: у 1960 – 38, 1961 – 63, 1962 – 40, а в 1963 – 25 шкіл. Увага «консолідаторів» зосереджувалася, насамперед, на повноорганізовані основні школи, які зміною мови викладання змусили і решту основних шкіл із 1-5-им класами у своїх районах пристосуватися до нововиниклої ситуації. Цей перевірений метод використовувався у «новій шкільній політиці» не тільки в наступні роки, але й десятиріччя²¹. Власне з цим процесом розпочинається ще один період в суспільному житті українського населення Східної Словаччини, який характеризується посиленням словакізації в даному регіоні.

Яскравим прикладом словакізації можуть слугувати також дані наведені М. Марунчаком у своїй праці. Зокрема, як відзначав автор,

у той час як перед першим вересня 1968 року було 68 українських основних дев'ятирічних шкіл та 3 середні загальноосвітні українські школи, то після 1 вересня нараховувалося лише 48 українських шкіл²².

У згадуваних партійних документах (постанови ЦК КПЧ «До деяких питань дальшого політичного і економічного розвитку Східно-словацького краю» та «Дотеперішні результати і подальші завдання у роботі серед громадян української національності в ЧССР») за-суджувалися власні постанови «керівної сили суспільства» від 1955 року, тому що вони однобічно акцентували на вихованні української національної свідомості на шкоду класової свідомості та пролетарського інтернаціоналізму. Якщо перед тим наголошувалося на ролі материнської мови як основи патріотичного виховання, то у новому розумінні національної шкільної політики на перший план висувалась вимога засвоєння учнями державної, тобто словацької мови. Для її підсилення рекомендувалося українським школам викладати словацькою мовою й інші, спочатку природознавчі, а потім і гуманітарні, предмети, що звужувало функціонування української мови як предмету, не говорячи вже про її виховне завдання. Ф. Ковач наводить як національний парадокс ту ситуацію, що в 60-их роках, в силу різних причин, батьки масово відмовлялися посилати своїх дітей у школи з материнською мовою навчання (тобто українською – Авт.)²³.

Також причиною непопулярності українських шкіл на Пряшівщині було й те, що частина недавно ще неграмотних селян вбачала в українській школі вину економічної відсталості старих і непридатних до навчання шкіл. Цей процес, як зазначає дослідник життя українців Словаччини Й. Сірка, намагалися підсилити і словацькі націоналісти²⁴.

Водночас із заходами, спрямованими на укріплення словацької мови в українських школах, реалізувалися і дальші заходи для виховання вчителів і учнів у дусі чехословацької державності та пролетарського інтернаціоналізму, як об'єднання словацьких і українських шкіл під спільною дирекцією, спільне поселення учнів і студентів вищих учбових закладів у гуртожитках, введення єдиної навчальної програми для всіх шкіл та інше. У 1961 – 1963 рр. в національні (мадярські, польські, українські) школи було введено нові підручники. Зокрема це були переклади чеських і словацьких підручників. Підручники з мови вводилися, як правило, на рік пізніше, бо їх нове розуміння в дусі намічених ідеологічних постулатів

вимагало довшої підготовки.

У зв'язку з цим слід відмітити, що тлумаченню «нової шкільної політики» було надано вільний простір, внаслідок чого українське шкільництво стало беззахисним перед свавільним порушенням основних шкільних правових норм. Як приклади можна навести наступні факти. Середня сільськогосподарська школа з українською мовою навчання в Меджилабірцях, заснована згідно з постановою Уряду ЧСР від 3 червня 1952 року, в 1962/63 навчальному році стала словацькою із паралельними українськими класами, в яких усі предмети, крім української мови, викладалися словацькою мовою. В українській гімназії у Свиднику, заснованій декретом міністра освіти, за усною директивою окружного партійного секретаря по сільському господарству були засновані паралельні словацькі класи, а природознавчі предмети в українських класах почали викладатися словацькою. Подібна ситуація спостерігалася у гімназії в Меджилабірцях і в Снині та ряді інших шкіл.

Українську інтелігенцію, яка стала на захист своєї школи, партійні працівники на різних активах публічно суворо засуджували за неправильні антипартійні погляди на марксистське рішення національного питання.

Внаслідок вищенаведених та інших політичних причин кількість українських основних шкіл після 1968 – 1969 рр., як свідчать дані таблиці, постійно зменшувалась²⁵.

Навчальний рік	Кількість		
	основних шкіл	класів	учнів
1966-67	58	225	5 154
1969-70	41	133	2 686
1972-73	40	134	2 532
1973-74	40	133	2 400
1976-77	34	124	2 222
1980-81	21	99	1 674
1985-86	19	84	1 343
1990-91	15	70	908

Для повноти аналізу треба додати, що однією із подальших причин різкого зниження кількості основних шкіл було поступове

зникнення малочисельних однокласних шкіл з учнями 1-5 класів, кількість яких в останні десятиріччя у цьому регіоні постійно зростала. Внаслідок того чимало українських сіл залишилось без школи. Шкільні реформи після 1948 року позначилися і на розвитку сітки українських середніх загальноосвітніх і професійних шкіл. Новостворені гімназії (одинадцятирічні та дванадцятирічні середні школи) та середні професійні школи з українською мовою навчання поступово зникали, а відкривалися паралельні класи з українською мовою викладання у словацьких середніх школах.

Отже можна зробити висновок, що таким був результат понад сорокарічної шкільної політики колишнього режиму, який проголошував, що тільки він компетентний справедливо вирішувати національне питання.

Навряд чи могло в такій політичній атмосфері українське шкільництво – якщо про таке взагалі можна говорити – виконувати своє основне покликання: виховувати українську молодь в дусі національної гордості й прогресивних культурних традицій, коли постійно наголошувалося на принципі, що для школи не є вирішальною форма, тобто мова викладання, але соціалістичний зміст – інтернаціональне виховання із нігілістичним ставленням до національних культурних цінностей, до власної історії. А без історичної свідомості не можна говорити про національну свідомість.

Джерела та література:

¹ Бача Ю. За і проти. Про умови розвитку української літератури в Чехословаччині після 1945 року / Ю. Бача. – Кошиці, 1990. – С. 12; Бача Ю. З історії української літератури Закарпаття та Чехо-Словаччини / Ю. Бача. – Presov: Filozoficka fakulta v Presove Presovka univerzita, 1998. – С. 163.

² Чума А. 30 років тому / А. Чума // Школа і життя. – 1968 – 1969. – №9. – С. 2-3.

³ Ванат І. До питання післявоєнного розвитку сучасного стану та перспективи українського шкільництва в Словаччині / І. Ванат, М. Ричалка, А. Чума / Наукове товариство Союзу русинів-українців ЧСФР. – б.м., б.р. – С. 3.

⁴ Дуцар А. 20 років педагогічних шкіл / А. Дуцар // Народний календар. – Пряшів, 1970. – С. 80.

⁵ Бача Ю., Ковач А., Штець М. Чому, Коли і Як? Запитання і відповіді з історії і культури русинів-українців Чехословаччини / Ю. Бача, А. Ковач, М. Штець. – Пряшів – Київ: «Інтел», 1992. – С. 46-47; Становище русинів-українців на Словаччині. – Пряшів, 1994. – С. 3; Баран О. На-

риси з історії Пряшівщини / О. Баран. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1990. – С. 108.

⁶ Бача Ю. З історії української літератури Закарпаття та Чехо-Словаччини / Ю. Бача. – Presov: Filozofická fakulta v Presove Presovka univerzita, 1998. – С. 233.

⁷ Follichová Mária. Fakty z histórie ukrajinskej žurnalistiky v Československu / Mária Follichová / In: Vedecký zborník. – Prešov, KZUP ČSSR, 1985. – S. 117-131.

⁸ Магочий П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П.Р. Магочий: Авторизов. пер. з англ. – Ужгород, 1994. – С. 162.

⁹ Vajcura I. Ukrajinská otázka v ČSSR / I. Vajcura. – Кошиці, 1967. – С. 159.

¹⁰ Ванат І. До питання післявоєнного розвитку сучасного стану та перспективи українського шкільництва в Словаччині... – С. 4.

¹¹ Ванат І. Вказ. праця. – С. 5.

¹² Сірка Й. Розвиток національної свідомості лемків Пряшівщини у світлі української художньої літератури Чехословаччини / Й. Сірка. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1980 (Серія: Монографії). – Ч. 31. – С. 21.

¹³ Ванат І. Вказ. праця. – С. 7.

¹⁴ Ганудель З. Шлях української літературної мови на Пряшівщину / З. Ганудель // Пам'ятки України. – 1992. – №1. – С.105-106; Внезок української еміграції у розвиток національної та світової культури: Навч. посібник / Б.Д. Лановик, М.В. Траф'як та ін. / за ред. проф. Б.Д. Лановика. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – С. 220.

¹⁵ Ванат І. Вказ. праця. – С. 19.

¹⁶ АЦК КСУТ. – Ф. УНРП. – Спр. 1683; SNA. – F. ÚV KŠS, GT – 10.

¹⁷ АЦК КСУТ. – Ф. УНРП. – Спр. 1628.

¹⁸ SNA. – F. ÚV KŠS, 04, a. j. 10.

¹⁹ Ванат І. Вказ. праця. – С. 11.

²⁰ Бача Ю. Умови розвитку української культури в ЧСРР після 1945 року / Ю. Бача // Дукля. – 1968. – №2. – С. 122.

²¹ Ванат І. Вказ. праця. – С. 12.

²² Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії / М. Марунчак. – Вінніпег, 1969. – С. 29-30.

²³ Ковач Ф. Наші національні парадокси / Ф. Ковач. – Пряшів: Вид. Союзу Русинів-українців ЧСФР, 1991. – С. 14.

²⁴ Сірка Й. Вказ. праця. – С. 23.

²⁵ Ванат І. Вказ. праця. – С. 13.